

ביום הזיכרון הי"ג לפטירתו של יצחק בן-צבי ז"ל, כ"ח בניסן תשל"ו (24.4.76),
הוקרא שירו של יעקב אורלנד, שנתפרסם בעיתון 'הדור', 12.12.52.

צָרִיף הָעֵץ

הוא נָצַב וְאָנִי עוֹבֵר
וּבִגְן רֵיחַ בָּר וְעֵצִים
וּבִגְן אוֹחֲזִים מְעַדֵּר
אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ, חֲלוּצִים.

הוא נָצַב בְּמוֹרֵד הָהָר
וַיִּגְזוּ וּכְתָלוּ מָטִים.
דוֹלֵף, לְעֵתִים, מְמַטֵּר,
מִתְעַלֵּף מִחֲמָסִין, לְעֵתִים.

וְהָאִישׁ עִם מְאוֹרֵ-לֵבֵב
וְאִשְׁתּוֹ עִם מְאוֹרֵ-פָּנִים,
וְעַל גַּג הַצָּרִיף הַסֵּב -
עֲפוֹת יוֹנִים.

וְאָנִי מִבֵּית וּמִבֵּית
וְנִדְמָה לִי שְׁחֻשְׁתִּי כְּכָר אֵז,
כִּי מִשְׁהוּ נֹר וְחֹדֶשׁ בְּתַכְלִית
הָיָה בְּמַרְאֵה הַלֵּז.

וְאָנִי עוֹד תְּלֵמִיד הַשְּׁלִישִׁית
וְיָדֵי בִידוֹ שֶׁל אָבִי,
הָאוֹמֵר לִי: הִנֵּה, זֹאת רַחֵל יֹנְאִית
וְהוּא יִצְחָק בֶּן-צָבִי.

אֵילֵי לֹא הָיוּ עוֹד שִׁירֵי נְכוּנִים
לְשֵׁאת בְּכַנְפָם זֶה הַהוֹד וְהַשִּׂיא,
אֲבָל הַיּוֹנִים, אֲבָל הַיּוֹנִים -
כְּכָר נִרְאוּ לִי עֲפוֹת אֵז
עַל בֵּית הַנְּשִׂיא...

פרסי יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו

ב-1976 חולק פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו לפרופ' חיים זאב הירשברג ז"ל, לפרופ' יוחנן אהרוני ז"ל, לד"ר יוסף גורני ולפרופ' חיים ביינארט.

פרופ' חיים זאב הירשברג ז"ל זכה בפרס על מפעל חייו בתחום מחקר יהדות ארצות האיסלאם. בנימוקי חבר-השופטים: פרופ' יהושע פראוור (יו"ר), פרופ' יעקב לגדאו, פרופ' בנימין מזר ופרופ' יהודה סלוצקי, נאמר בין השאר:

'פרופ' חיים זאב הירשברג הקדיש הרבה מזייו המדעיים לנושא מרכזי אחד. הוא חקר את תולדותיהם של היהודים במזרח בכלל, ובארץ-ישראל וארצות שלטוננו של האיסלאם בפרט. כמדענים מובהקים אחרים, כרך מעשה, הוראה ומחקר יחדיו. כראש המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, קבע דפוסי נוהל והתנהגות הוגנים כלפי המיעוטים במדינתנו, תוך מתן הדעת על שמירת צביונם המיוחד של ערכי הדת שלהם. כפרופסור לדברי-ימי-ישראל באוניברסיטת ברא-אילן במשך יותר מעשרים שנה לימד את תולדות עמנו בארצות האיסלאם ובאימפריה העות'מאנית, והעמיד קבוצה של היסטוריונים צעירים שעיקר עניינם הוא נושאי ההוראה והמחקר של פרופ' הירשברג בעצמו. כחוקר מקורי השתמש בבקיאותו המופלגת במקורות היהודיים, מצד אחד, ובמקורות הערביים והאיסלאמיים מצד שני, לחקור בשיטתיות את תולדות היהודים במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה. התחום הזה קשה במיוחד למחקר מכיוון שרוב המתעניינים בו מצויים או ביהדות, או באיסלאם וערביות. הירשברג הוא מן הבודדים שכישרו הדיוציפלינאריים הלשוניים גם יחד תואמים במיוחד תחום מחקר זה.'

פרופ' יוחנן אהרוני ז"ל זכה בפרס על ספרו: 'כתובות ערד'. בנימוקי חבר-השופטים נאמר בין השאר:

'"כתובות ערד" כולל מאתיים כתובות בקירוב והינו אחד הספרים החשובים שנכתבו אי-פעם בתחום הארכיאולוגיה הארצישראלית, הן בעברית והן בכל לשון אחרת, וזאת בשל העובדה

שהכתובות הן גולת הכותרת של המימצא הארכיאולוגי. אולם, אפילו נבקש להגדיר ולהעריך את הספר בתחום האפיגראפיה העברית בימי בית-ראשון בלבד, גם אז הוא ראשון במעלה בשל העושר הרב של הכתובות הכלולות בו.

כל החומר האפיגראפי העשיר הזה נתגלה הודות לעבודתו השקדנית של פרופ' אהרוני. יש כאן עשרות רבות של אוסטרקונים ארמיים וכתובות בודדות ביוונית ובערבית, אך מאה ותשע מהן הן כתובות עבריות. ועם שאהרוני שיתף בעבודתו אפיגראפים שעיסוקם ארמית, יוונית וערבית, הרי את הכתובות העבריות ההדיר הוא עצמו במסירות רבה ובעבודה שקדנית מדוקדקת במשך זמן רב. הוא צייר כל חרס כתוב, השתדל לקרוא כל אות וניסה לשחזר את הקטעים שנמחקו ואת החסר שבטקסט. הוא הוסיף לספר דיון פליאוגרפי מפורט בציור כל אות ואות בהתפתחותה.

מאה ותשע הכתובות נכתבו בזמנים שונים בימי בית-ראשון. שמונים ושמונה מהן הם אוסטרקונים ויתרם כתובות חרוטות וחותמות. האוסטרקונים הם בעיקרם מכתבים אדמיניסטרטיביים וצבאיים ורשימות שמות מצרכים שונים. הוצאת תעודות אלה לאור כדרך שהוציא אותן אהרוני, בצורה מאירת עינים, והדיון המפורט בכל תג ותג בהן, הם תרומה נכבדה למחקר בתחומים רבים.

לציון מיוחד ראויה ההוצאה המהדורה של הספר שיצא לאור על-ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ומוסד ביאליק.

כל המפעל הגדול הזה יכול היה להיעשות אך ורק בידיו של חוקר שכל-כולו קשור לנושא מתוך זיקה נפשית עמוקה או ידע רב וכושר מחקרי מעולה. ואף אם לגבי הסיכום ההיסטורי והבעיות הכרונולוגיות עשויים לעתים להתעורר קושיות, נוכל להדגיש כי אהרוני העמיד שיטה משלו בנושא ובכל דרך חייבים היו כל החוקרים מכאן ואילך להתחשב בה.

ד"ר יוסף גורני זכה בפרס על ספרו: 'אחדות העבודה 1919—1930 — היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית'. בנימוקי השופטים נאמר בין השאר:

'תנועת העבודה הארצישראלית מונה שבעים שנה ולמעלה מזה לקיומה, ומראשיתה ליוותה אותה ספרות רבה — עיונית, חינוכית, ספרותית, אולם רק בשנה האחרונה החלו לצאת לאור מחקרים יסודיים המטפלים בתולדות התנועה לפי שיטות היסטוריות מדעיות.

ספרו של ד"ר יוסף גורני 'אחדות-העבודה 1919—1930', שיצא לאור לפני כשנתיים עוסק בעיקרו באידיאולוגיה ובשיטה המדינית של המפלגה שחתרה מראשיתה לאיחודם של כל פועלי ארץ-ישראל במסגרת פוליטית אחת. על יסוד חומר ארכיוני רב השמור בעיקרו בארכיון העבודה בתל-אביב, על יסוד קריאה בעיתונות המפלגה ומנהיגיה — כתב ד"ר גורני סיכום וניתוח ממצה של עמדת המפלגה בבעיות הסוציאליזם, שיטות בניינו של

משק פועלים בכפר ובעיר, יחסה לתנועת הפועלים הבין-לאומית, השקפותיה בעניין הפעולה בין הערבים, קשריה עם תנועת הפועלים היהודית בגולה ודרכה לאיחוד עם "הפועל הצעיר" והקמת מפלגת פועלי ארץ-ישראל.

הספר כתוב ברוח אובייקטיבית שקולה ובמסירה מדויקת של העובדות. כן בא בו תיאור השקפותיהם ומאבקייהם הרעיוניים של אישי "אחדות העבודה" וחלקם בגיבושה הארגוני והרעיוני של המפלגה, ובהם גם חלקו של יצחק בן-צבי המנוח, אחד ממייסדיה ומנהיגיה של "אחדות העבודה".

פרופ' חיים ביינארט זכה בפרס על מחקרו *'Records of the Trials of the Spanish Inquisition in Ciudad Real'* (מסמכי האינקוויזיציה הספרדית בסיאודאד ריאל 1483—1527). בנימוקי חבר השופטים נאמר בין השאר:

'עבודתו של פרופ' חיים ביינארט: "מסמכי האינקוויזיציה הספרדית בסיאודאד ריאל 1483—1527", שכרכה הראשון התפרסם על-ידי האקדמיה הלאומית למדעים בשנת 1972, ושהכרכים הבאים נמצאים בתהליכי הדפסה, קובעת לעצמה מקום בראש מחקרי תולדות היהודים בספרד בדור שלפני הגירוש ובדור הגירוש עצמו. אוסף התעודות שהוצא מן הארכיונים הספרדיים נותן זו הפעם הראשונה תמונה ברורה של קהילה יהודית, סבלותיה וגלגוליה בעקבות משפטי האינקוויזיציה הספרדית. 124 משפטים הכלולים באוסף זה מגוללים לא רק גורל קהילה, אלא גם גורלם של משפחות בודדות ושל פרטים, שנתפסו לדין האינקוויזיציה. מועטים המקורות המאפשרים היום להמחיש נגד עינינו את תולדותיהם של אנשים במסגרת קהילתם ובמסגרת זמנם כאוסף התעודות המהווה את מחקרו של פרופ' חיים ביינארט.

בנוסף לתרומה מרכזית זו למחקר תולדות עם ישראל, חשיבותו של המחקר בתרומה שהוא תורם להבנת מנגנון הפעולה של האינקוויזיציה על כל פרטי פרטיו, החל מהרכב ועדות השופטים, הופעת הנאשמים, ההאשמות, התשובות, הדו"חות של השופטים. הקורא עומד בפני תמונה בהירה, כעין דיווח מן הנעשה בבית-המשפט שבו נשפטים יהודים, ויהודים שהמירו דתם למראית-עין ושומרים על מנהגי ישראל בפני כס השיפוט הנוצרי, כנסיית ממלכת.

עבודת הפיענוח, האפראט המדעי, זיהוי האנשים והמקורות, מחקר תהליכי השיפוט, לא רק שהם חשובים להבנת אוסף מקורות זה, אלא הם מניחים יסוד מוצק להמשכו של המחקר. עם ליבון דרכי הפעולה של האינקוויזיציה לפרטי-פרטים ניתן מעתה בידינו מפתח לפיענוחם ולהבנתם של אוספים דומים אשר יש לקוות כי ימשיכו את מסורת המחקר של תולדות יהודי ספרד שמורנו ורבנו הפרופ' יצחק בער הינו ממניחי יסודותיה, וחיים ביינארט — תלמידו — מממשיכיה המובהקים.

פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל

אליעזר בשן

ר' חיים זאב הלוי הירשברג ז"ל נולד בטארנופול שבגאליציה ב"א בתשרי תרס"ד, לאביו ר' יעקב זכריה, סוחר אמיד בעסקי קמח, שדאג לתת לבנו חינוך תורני מקיף ועודדו לכהונה ברבנות. מגיל חמש עד עשר למד לפני-הצהריים בבית ספר פולני ממשלתי, ובשעות אחרי-הצהריים — לימודי קודש אצל מלמד פרטי. כשפרצה מלחמת-העולם הראשונה ברח עם הוריו, אחיו ואחותו לווינה, שם למד בגימנסיה ממשלתית שהוקמה בשביל הפליטים ושבה היתה שפת ההוראה פולנית. אחרי המלחמה חזר לטארנופול ולמד אצל רב העיר ר' מנחם מוניש באבד. היה חבר בתנועת נוער ציונית ובשנת תר"ף התכונן לעלות ארצה כחלוץ, אך אביו שיכנעו ללמוד תורה. החל מתרפ"א למד בבית-המדרש לרבנים בווינה בראשותו של צבי פרץ-חיות, אותו העריץ בשל מסירותו ואהבתו לעם ישראל ולמורשתו, היה מבאי ביתו והושפע ממנו. רבותיו המובהקים שם היו, ר' אביגדור אפטוביצר שלימד ספרות הגאונים והפוסקים הראשונים, ר' אריה שווארץ שלימד תלמוד ור' שמואל קראוס שלימד תולדות ישראל בימי-הביניים. במקביל למד באוניברסיטה של וינה שפות שמיות, פרסית, ותרבות האיסלאם.

התעניין במיוחד בשירה ערבית קדומה אשר למד מפי המומחה בתחום זה הפרופ' רודולף גאיייר. בתרפ"ה הוענק לו תואר ד"ר, ובתרפ"ז הוסמך לרבנות על-ידי ר' אריה שווארץ בעל 'הגיון אריה' על התוספתא. את לימודיו בבית-המדרש לרבנים סיים בהצטיינות. התמדתו ומסירותו ללימוד תורה היתה כה גדולה עד שהיה לומד בלילות כשרגליו שרויות במים קרים לבל יירדם.

מתרפ"ז עד תרצ"ט כיהן כרב בצ'נסטוחובה, ובאותו זמן שימש כחבר האקדמיה הפולנית למדעים. בסידרת פרסומי הסקציה שלה למדעי המזרח פרסם כמה מחקרים וביניהם על שירי שמואל בן עדיה, משורר יהודי שחי בחצי-האי ערב, לפני הופעת האיסלאם. חלוקת פולין בין גרמניה לרוסיה שמה קץ לפעילותו בגולה, והוא גורש עם משפחתו על-ידי הסובייטים לסיביר, בה עסק בחטיבת עצים ביערות. בתש"ג הצליח להגיע ארצה ואחרי תבלי קליטה השתלב בחיים המדעיים בארץ, פרסם מאמרים בכתבי-עת שונים וביניהם ב'סיני', 'תרביץ', בידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בשנת תש"ו יצא לאור ספרו הראשון 'ישראל בערב'; קורות היהודים בחמיר וחג'אז מחורבן בית שני ועד מסעי-הצלב' (תל-אביב תש"ו). זהו מחקר מקיף ראשון מסוגו המתאר את החיים היהודים בדרום-ערב בתקופה קדומה.

בתש"ז התמנה עמית מחקר במכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ומפירות עבודתו מתקופה זו נשתקעו בספרו של הנשיא המנוח בן-צבי, 'ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני' (ירושלים תשט"ו), בו כתב על הרקע המדיני של השלטון העות'מאני מן המאה ה"ט עד ה"ט. גם בשנים הבאות, לאחר שעיקר התעניינותו עברה ליהדות צפון אפריקה, נשארה בלבו אהבה מיוחדת לארץ-ישראל ותולדותיה. היה חבר מערכת הקבצים 'ארץ-ישראל', שיצאו לאור על-ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה מתש"א עד תשל"א, והשתתף בכינוסים השנתיים של החברה, בהם תרם מידיעותיו המקיפות. הרב י"ל מימון, שהעריך את בקיאותו בתרבות היהודית ערבית ועודדו מראשית צעדיו בארץ, הזמינו כשר הדתות לעמוד בראש המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים במשרד זה. בתפקיד בו כיהן מראשית הקמת המדינה עד תשכ"ב. גם בתקופה זו לא נטש את מחקריו, שהתרכזו בתולדות ארץ-ישראל והיהדות במזרח בצל האיסלאם. משנת תשי"ד ואילך הקדיש תשומת-לב רבה בעיקר ליהדות צפון-אפריקה, עברה ומורשתה הרוחנית. באותה שנה יצאו לאור תרגום עברי ומהדורה מדעית של חיבור 'יפה מהישועה', ספרו של ר' נסים בן יעקב, אחד מחכמי קירואן החשובים בן המאה ה"א. שנה לאחר מכן נטל את מקל הנדודים ועבר לאורכה של צפון-אפריקה בטרם ייחסמו הדרכים בפני ישראל. מטרתו היתה לחשוף כתבי-יד ודפוסים ישנים ולהכיר את יהודי המגרב בערש תרבותם. רשמי מסעו זה הועלו על הכתב בספר 'מארץ מבוא השמש' — עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם' (ירושלים תשי"ז) ולאחר כשמונה שנים יצאו לאור שני הכרכים של ספרו הגדול 'תולדות היהודים באפריקה-הצפונית' (תשכ"ה) הכוללים סקירה מקיפה על תפוצה זו מימי קדם עד ימינו, מבוססת על מקורות ארכיאולוגיים וספרותיים עשירים. זו עבודת סיכום לשורה של מחקרים ספציפיים על תולדותיה של יהדות זו. על ספר זה זכה בפרס לייב יפה. עוד שנים לאחר שהספר יצא מצא מקורות נוספים ופרסם מחקרים המאירים פינות שונות במורשתה של יהדות זו, ובתרגום האנגלי לספר (חלק א) שיצא בתשל"ד יש הוספות וחדושים.

התעניינותו ביהדות צפון-אפריקה לא היתה אקדמית בלבד. הוא ראה את גלי העלייה ההמונית של יהודי המגרב שהתלבטו לא רק בבעיות יום-יום של קיום, אלא גם בבעיית הזהות והגאווה על מורשתם ומנהגייהם, וחשש מפני אבדן המורשת המיוחדת, על המנהגים העממיים של יהדות זו.

בשנת תשי"ט החל לשמש כמרצה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בראיילן וטיפח בלב תלמידיו את החיבה ואת הצורך לעסוק ולהעמיק בתולדות היהדות במזרח. ערך את עשרת הכרכים הראשונים בסידרת המחקרים במדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בראיילן (תשכ"ג-תשל"ב), ויסד מכון לחקר תולדות היהודים במזרח. בתפקידיו אלה התגלה לא רק כמורה וכמדריך וכחוקר דייקן וכעורך מעולה, אלא גם כאדם הנגיש לסבלותיו של הזולת ולראגותיו, והמגלה יחס אבהי לתלמידיו. במסגרת המכון שעמד בראשו עד פטירתו יצאו לאור בעריכתו ספרי מקור שהיו טמונים בכתב-יד, קבצים של מחקרים, מהם עבודות של תלמידיו, וסידרת מפתחות, ספרי-עזר להקל על החוקר והלומד להתמצא בים המקורות המפוזרים.

למרות שראשו ורובו בארצות האיסלאם, לא שכח את אחיו מעבר למסך הברזל. בנסיעתו למוסקבה ב-1960 להשתתף בקונגרס הבינלאומי הכ"ה של המזרחנים, ראה גם שלחות לאומית הומאניטרית. הוא נפגש עם אחים, ואת מר גורלם, סכנת טמיעתם וכמיהתם לציון הוא מביא לציבור ולמנהיגיו באמצעות שורת מאמרים. הוא התגלה בכל דרכיו כצירוף של הומאניסט ואיש מדע, כיהודי וכבן התרבות העולמית.

בשנים האחרונות היו שני מוקדים עיקריים שסביבם רקם את מחקריו ואהבותיו: ארץ-ישראל והמגרב. ואין זה מקרה שגם הרצאתו האחרונה עם קבלתו את פרס בן-צבי על מפעל חייו אור לו' בשבט תשל"ו, הוקדשה לגושא: 'אהבת ציון וירושלים בקרב יהדות המגרב'. אף כי רמו באותו מעמד כי הוא מרגיש כי הגיע אל קץ מפעלו המדעי, היו לו עוד תכניות, ועמד באמצען של כמה עבודות וביניהן סיום הכרך השני של התרגום האנגלי לספרו 'תולדות היהודים באפריקה הצפונית', אשר החל לעבדו מחדש לאחר שגילה מקורות ארכיוניים נוספים, שלא עמדו לנגד עיניו עם כתיבת הספר במהדורה העברית.

ייחודו וגדולתו של הפרופ' הירשברג לא היו רק בפילוס נתיבים חדשים במדע וחשיפת פרקים בלתי ידועים, ואין למדוד אותם רק בכמות היבול הספרותי, שהוא נכבד למדי, אלא גם באישיותו. היה בו צירוף נדיר של משכיל ויהודי מסורתי, איש השכל והרגש, איש רוח ואיש העם, אצילות עם פשטות. היה אב וחבר כאחד, והסתלקותו היא אבדה ללא תמורה למחקר ולתלמידיו-חבריו כאחד.

השיב נשמתו לבוראו במיתת נשיקה אור לט' בשבט תשל"ד. יהי זכרו ברוך.

פרופ' יוחנן אהרוני ז"ל

צבי אילן

פטירתו של פרופ' יוחנן אהרוני היא אבידה שאין לה שיעור לחקר הארכיאולוגיה, המקרא והגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל. אהרוני הסתלק במלוא אונן המדעי, ועל ערש-דווי, בחודשים האחרונים ממש, השלים כמה חיבורים חשובים והכין לדפוס חיבורים נוספים. מפעלו המדעי רב-ההיקף של אהרוני החל לפני כ-26 שנה. ברשימת פרסומו עד 1970 נכללים 75 ספרים פופולאריים ומאמרים בכתבי-עת מדעיים, ולכך יש להוסיף ספרים ומאמרים בעיתונות היומית, בעיקר ב'למרחב' וב'דבר'. כתיבה זו קרבה דור שלם של אורחי הארץ לתולדות הארץ ועתיקותיה.

לאהרוני, תלמידו המובהק של פרופ' בנימין מזר, היתה עבודת-השדה הארכיאולוגית הבסיס לעבודותיו המדעיות, אותה שילב עם הגתונים הגיאוגרפיים וההיסטוריים. בעבודת-הסקר הממושכת שלו בגליל, שלוותה בחפירות, קבע אהרוני את אופייה של התנחלות שבטי ישראל בגליל הגבוה, מצפון לערים הכנעניות הגדולות. בספר שכתב על נושא זה ('התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי"ז), דן אהרוני גם במקורות המצריים העוסקים בגליל העליון ובשאלות גיאוגרפיות-היסטוריות נוספות, דיונים שהחוקרים נוקקים להם עד היום. הסקרים הרבים, באופן יחסי, הנערכים בארץ בעשור האחרון. הולכים במידה רבה בעקבות שיטתו של אהרוני. סקר הגליל העליון, שאהרוני כתב עליו את עבודת הדוקטור שלו, היה המשך לסקריו הקצרים שנחלת דן, בערי השפלה ובנגב, שעליהם כתב מאמרים בידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה' יחד עם רות עמירן ואחרים.

פעילותו של אהרוני התפרסה על-פני כל הארץ: כארכיאולוג מחזו הצפון באגף העתיקות חשף חוות-נזירים מן התקופה הביזאנטית בבית-השיטה ופרסם חמש אבני-גבול ביונית ממורדות הגולן.

כאובה מושבע של הגב פרסם בכרכי 'ארץ ישראל' מאמרים על הדרך הרומית לאילת ועל ארץ גרר. בקובץ 'יהודה וירושלים' כתב על גב יהודה, האיזור שהקדיש לו שנים רבות. הוא השתתף בסקר עין-גדי ושרידיה ובחפירות מצדה הראשונות. סמוך לתחילת פעולתו המדעית, בראשית שנות ה-50, כבר יצא לו שם של בקי בגיאוגרפיה היסטורית והוא הוזמן להיות בין המשתתפים בכרך ב של האנציקלופדיה המקראית. מאז התמיד בכתיבת ערכים, בעיקר על מקומות בארץ, באנציקלופדיה זו ובאחרות. לאחר 'מבצע קדש' סייר בסיני ופרסם את מאמרו 'קדש ברנע וחר סיני' (בתוך 'תגליות סיני' של ב' רותנברג). בוויכוח על גתיב יוצאי מצרים במדבר ועל מקומו של הר סיני נטש אהרוני כמה דעות מוסכמות וקיבל תיאוריה חדשה. לדעתו היה גתיב היוצאים ממצרים בצפון סיני, כדעה המודרנית, אך הר סיני היה בדרום, במקום שבו קבעה אותו המסורת (ייתכן שדעה זו נתחזקה בעת האחרונה במידת-מה לגיכוח מימצאי חפירות כונתילת עג'רוד).

אהרוני היה אחד מראשי משלחת חצור, שפרופ' יגאל ידן היה מנהלה. הוא היה אחראי לחשיפת השער וחומת-הסוגרים וקבע את זמנם לימי שלמה. עבודה זו הסתיימה בוויכוח בין ידן ואהרוני על פירושם של דברי המקרא ועל זמנו של הכיבוש הישראלי בחצור. שני אנשי המדע היו חלוקים בדעותיהם במשך שנים על כמה נושאים חשובים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל.

חפירתו העצמאית הגדולה הראשונה של אהרוני היתה ברמת-רחל, שבה חשף ארמון מפואר של אחד ממלכי יהודה. החפירה הניבה חומר אפיגראפי רב, ואהרוני — שמאמרו השני שהתפרסם היה 'כתובת עמונית חדשה' (באנגלית, ב-I.E.J.) — כתב בין השאר גם על 'שביעות-חותם עבריות מרמת-רחל'. האפיגראפיה היתה אחד התחומים שבהם הגיע לבקיאות רבה ו'כתובות ערד', שנתפרסם לא-מכבר, הוא ספר-יסוד באפיגראפיה העברית הקדומה. ספר זה זיכה אותו בפרס יצחק בן-צבי.

חפירותיו במערות נחל חבר הצילו מימצאים, בעיקר קטעי תעודות ותפילין, מדי הבדואים שהיו עוברים את הגבול וחומסים אותם. אהרוני הלך 'בעקבות מלכים ומורדים' (שם הספר שכתב עם ב' רותנברג על פעולותיו במדבר יהודה), על-פני תהומות מסוכנים, כמעט ללא תקציב ובתנאים קשים, אך עם אנשים נאמנים, ביניהם רבים אנשי התנועה הקיבוצית שבה צמח (באלונים) וידידים מימי הדרכתו בסניף הנוער-העובד בירושלים ומטוילים שהדריך בכל רחבי הארץ. נקודה זו של שיתוף מתנדבים ראוייה להדגשה נוספת מפני שהיא מהווה את אחת הנקודות המאפיינות את המחקר הארכיאולוגי בארץ עד היום. דלתו של אהרוני היתה פתוחה עד שנתו האחרונה בפני נאמני עתיקות מן הצפון ומן הדרום שגילו שרידים ואתרים ובאו לשמוע מאהרוני על תגליותיהם.

אחרי שאהרוני הראה שיש מה להציל במערות מדבר יהודה יצאו אליהן המשלחות הגדולות, המצודות כראוי. אהרוני היה אחד מראשיהן, אך בדרך-מקרה לא בחלקו עלו המימצאים הגדולים והחשובים.

עבודותיו ומחקריו על ארץ כבול, על מחוזות ישראל ויהודה ועל שבטי יששכר ומנשה בעמק בית-שאן היו רק כמה מעבודות הרקע לפרסום ספריו החשובים 'ארץ ישראל בתקופת המקרא — גיאוגרפיה היסטורית' (תשכ"ג) ו'אטלס כרטא לתקופת המקרא' (1964), שהופיעו בהדפסות רבות, ובמהדורות מיוחדות באנגלית.

בחודשי חייו האחרונים השלים אהרוני כתיבת מהדורה מעודכנת ומחודשת של הספר על הגיאוגרפיה ההיסטורית, ולא מכבר הוציא מהדורה מעודכנת של האטלס, שני ספרים המשמשים כל שוחר ידיעת הארץ ותקירתה.

גילוי המצודה ובה המקדש והבמה שחשף בתל-ערד עורר בזמנו הד רב. בעקבות גילוי המקדש וגילוי המבנה בלכיש (בחפירת 'מקדש השמש' ששיער כי היה מקדש ישראלי) הציג אהרוני את התיאוריה שלו על 'מקדשי הגבול'. מאז נשאר קשור לנגב, ותפירותיו בבאר-שבע היו חלק מפרויקט מחקר אזורי, של בקעת באר-שבע. אף בבאר-שבע חיפש אהרוני את המקדש, שממנו נתגלה עד-כה כנראה רק המזבח. כבר לפני 20 שנה ויותר חקר אהרוני את 'דרך אדום' המקראית, מחקר שנקשר אחר-כך בתוכנו של תעודות ערד.

בשנים האחרונות חזר אל אהבתו הישנה, ימי ההתנחלות, ונטה להקדים את ראשית חדירת בני-ישראל לכנען והתנחלותם למאה ה'יד לפנה"ס. הוא שיער שהבאר שנחשפה בתל באר-שבע היא-היא 'באר אברהם', וכי סיפורי האבות שבמקרא על באר-שבע ובארה שייכים לימי ההתנחלות. בעקבות המימצא בתלי הנגב העלה אהרוני את הרעיון שבימי 'איש הישר בעיניו יעשה' ו'מלך אין בישראל', בימי השופטים, זכו היישובים בנגב לשגשוג.

ב-1958 פרסם אהרוני יחד עם רות עמירן הצעה לחלוקה מחדש של תקופת הברזל, התקופה הישראלית בארץ. שנה לאחר מכן כתב על חומות הסוגרים ביהודה ובישראל ולפני שנים אחדות — על שיטת החפירה הישראלית. בכל אלה פגש ועסק בחפירותיו, ובעקבותיהן קבע עמדה והשתתף בוויכוח. על ערש-דווי השלים כתיבת ספר על הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל (עד עתה התפרסמו רק עבודות חלקיות של חוקרים ישראליים בנושא זה). אהרוני לא זכה לראות בדפוס עבודה זאת, שרבים מצפים לה.

בשנת תשי"ב סייר אהרוני בתלי הנגב הצפוני והציע לזהות את תל הרור (אבו-הורירה) עם גרר המקראית. עם השלמת החפירות בתל באר-שבע, התכונן להתחיל בחשיפת תל הרור. עוד עדות למרצו הפורה של אהרוני מהווים כרכי חפירות ערד ובאר-שבע ומאמרים נוספים שאהרוני השלים או עסק בחיבורם טרם מותו. טוב שידע להעמיד תלמידים רבים, ממשיכי דרך וחברים לעבודה במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב, שיסד וניהל במשך שנים רבות, ובשאר מוסדות המחקר, שיוכלו להשלים את מחקריו ולהמשיך בנתיב המחקר אשר פילס.

א. עבודות מחקר בדפוס ובהכנה *

א. תקופת המקרא

עבודות מ"א — בדפוס
אילן, צבי — המצב המדיני והצבאי במערב ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה
הח' לפני הספירה. ת"א, תשל"ב.
אחיטוב, שמואל — קווים לכלכלת כנען בתקופה הכנענית המאוחרת לאור
התעודות המצריות. א"ע, תשכ"ה.
ברטל, אריה — התהוותן של המלוכות הפלשתיות. א"ח, תשכ"ו.
גרסיאל, משה — ראשית מלכותו של שלמה (לאור הארועים וההתפתחות בשלהי
מלכות דוד). ת"א, תשכ"ז.
ירון, יהושע — פרקים בחקר גבולות ישראל בתקופת המקרא. ב"א.
נאמן, נדב — מכתבי עמרנה מארץ ישראל. א"ע, תשל"ל.
סגל, יוסף — ממלכת עמון. א"ע, תשל"ב.
פתל, מצליח — מוצאם של השומרונים. א"ע, תשל"ב.

* השלמה לחוברת הביבליוגרפית 'מחקר ארץ-ישראל והישוב היהודי בה באוניברסיטאות
ישראל' בעריכת יעקב ברנאי (יד בן צבי והחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה
העברית, ירושלים תשל"ד). ברשימה — עבודות מ"א, עבודות דוקטור שהושלמו ואשר לא
נתפרסמו כספר, ועבודות הנמצאות בשלבי כתיבה. הרשימה נועדה לסייע לחוקרים ולתלמידים
לעקוב אחרי ההתפתחות בתחומי המחקר השונים באוניברסיטאות ובמכוני המחקר.

מפתח הקיצורים:

א"ע: האוניברסיטה העברית, ירושלים

א"ח: אוניברסיטת חיפה

ת"א: אוניברסיטת תל-אביב

ב"א: אוניברסיטת בר-אילן

עבודות דוקטור — בדפוס

אילת, משה — מס ושלל בחיי הכלכלה בתקופת המלוכה. א"ע, תשל"א.
אישידה, טומואו — השושלות המלכותיות בישראל בתקופת המקרא. א"ע, תשל"ה.

אפעל, ישראל — הנוודים בספר ארץ ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית. א"ע, תשל"א.

משל, זאב — הנגב בתקופת מלכי יהודה. ת"א, תשל"ד.
עודד, בוסטנאי — המעמד המדיני של עבר הירדן הישראלי בתקופת המלוכה (עד חורבן שומרון). א"ע, תשכ"ח.

רביב, חנוך — לחקר המבנה החברתי של העיר הסורית והארץ ישראלית במחצית השניה של האלף השני לפני הספירה. א"ע, תשכ"ה.

עבודות מ"א — בהכנה

גל, צבי — הגיאוגרפיה ההיסטורית של הגליל התחתון המזרחי. ת"א.
דר, שמעון — ישובי התקופה הביניימית בשרון. ת"א.
פורת, יוסף — הביטוי הארכיאולוגי של תקופת ההתנחלות בהר שומרון. ת"א.
ריקלין, עמיקם — גורמים גיאוגרפיים בתולדות תל תענך. ת"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

ברטל, אריה — מלכות שאול. ת"א.
כהן, רודולף — הישובים בהר הנגב לאור המקורות והשרידים. א"ע.
נאמן, נדב — המערך המדיני של ארץ ישראל ודרום סוריה לפי תעודות מאל עמרנה. ת"א.

ב. תקופת הבית השני

עבודות מ"א — בדפוס

אייל, דליה — האסיים וכת קומראן. ת"א, תשל"ב.
בר כוכבא, בצלאל — קרבות יהודה המכבי. ת"א, תשכ"ח.
דן, ירון — אגריפס השני מלך וממלכה. א"ע, תשכ"ח.
המפל, עידו — ההסטוריוגרפיה של יוסף בן מתתיהו על תקופת שיבת ציון. ת"א, תשכ"ט.

קוכמן, מיכאל — ישראל ושכנותיה בתקופה הפרסית. א"ע, תשכ"ט.

עבודות מחקר בדפוס ובהכנה

עבודות דוקטור — בדפוס

שטרן, מנחם — המשפחות הגדולות בתקופת הבית השני. א"ע, תשי"ט.

עבודות מ"א — בהכנה

סלמון, דוד — יחסי הגומלין בין יהודי ארץ ישראל לבין התפוצה ההלניסטית רומית מראשיתה ועד מרד טרינוס. א"ע.
מור, מנחם — יחסים בין שומרונים ויהודים בתקופות ההלניסטיות והחשמונאיות. א"ע.

עבודות דוקטור — בהכנה

פוקס, גדעון — הדקאפוליס ומקום בית שאן בה. א"ע.
קלובר, עמוס — בעיות בחקר הנקרופוליס של ירושלים בימי בית שני. א"ע.
רחמני, לוי יצחק — עיצוב העיטור של הגלוסקמאות היהודיות בדמות קברים בירושלים. א"ע.

ג. תקופת המשנה והתלמוד

עבודות מ"א — בדפוס

אשכנזי, צפריה — התמוטה הרוחנית של היהדות וההתגברות עליה אחרי חורבן בית שני (דור יבנה). ת"א, תשל"ל.
בן אהרון, יצחק — הקשרים בין יהודי בבל לבין יהודי ארץ ישראל. א"ע, תשל"ג.
גיל, משה — המאבק על הקרקע: בעיות אגרריות בארץ ישראל במאות הג' והד'. ת"א, תשכ"ח.
גפני, ישעיהו — היחסים בין היהודים והשומרונים בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשכ"ט.
זהבי, יוסף — הישוב היהודי בעבר הירדן המזרחי מימי בית שני עד לתקופת הגאונים. ת"א, תשל"ג.
כהן, יחזקאל — טבריה בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשכ"ו.
ליבנוזון, גדעון — גידוי וחרם בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשל"ג.
מוכתר, כדורי — צפורי בימי בית שני המשנה והתלמוד. ת"א, תשל"ג.
קדר, יהודה — החקלאות העתיקה בחבל עבדת. א"ע, תשט"ו.

שיפמן, זאב — הקשרים בין יהודי ארץ ישראל ויהודי בבל מתקופת שיבת ציון עד חתימת התלמוד. ב"א.

שפיצר, דוד — זיקתם של יהודי בבל לארץ ישראל בסוף ימי הבית השני ובמאות הראשונות אחרי החורבן. ב"א.

עבודות דוקטור — בדפוס

אופנהיימר, אהרון — עם הארץ; פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים. א"ע, תשל"ג.
גיחון, מרדכי — הלימס בנגב מכנונו ועד לדאוקליטיאנוס. א"ע, תשכ"ח.
גילת, דוד — הלכותיו של ר' אליעזר בן הורקנוס, פרק בתולדות הכלכלה. א"ע, תשכ"ה.

הר, דוד — השלטון הרומי בספרות התנאים. א"ע, תשל"ל.
ייבין, זאב — סקר ישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות. א"ע, תשל"א.

כהן, יחזקאל — היחס אל הנכרי בהלכה ובמציאות בתקופת התנאים. א"ע, תשל"ה.
פרסטר, גדעון — בתי הכנסת בגליל ומקומם באמנות ובארכיטקטורה ההלניסטית והרומית. א"ע, תשל"ב.

צפריר, יורם — ציון; הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית. א"ע, תשל"ו.
רוזנטל, רגטה — הכנסיה הצפונית והמגזר בסיביטה (שבטה). א"ע, תשל"ה.

עבודות מ"א — בהכנה

אדרת, אברהם — השפעת חורבן בית שני על הליכות ואורח חיים בעם היהודי בדורות שלאחר החורבן. א"ע.

איילי, מאיר — מעמדו החברתי של הפועל השכיר ויחסי עובדים ומעבידים בספרות התלמודית והמדרשית. א"ע.

אנקר, אבישי — ראשי ישיבת טבריה במאות השלישית והרביעית לספירה. ב"א.
דינור, יוסף — מערכת המיסים בארץ ישראל בתקופה הרומית; 63 לפנה"ס — 395 לספירה. א"ע.

רוזנפלד, בן ציון — היסודות ההיסטוריים לחילוקים שבין בני ארץ ישראל ובבל. ב"א.

רוטשטיין, מנחם — המרכז בלוד בתקופת המשנה והתלמוד. ב"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

ירון, דן — המציאות החברתית בארץ ישראל ממותו של תאודוסיוס הגדול ועד הראקליוס (395—640) ומקום היהודים בה. א"ע.

ינקלביץ, רפאל — יהודים ונכרים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (מהחורבן ועד ביטול הנשיאות). ב"א.

ספראי, זאב — תולדות ארץ שומרון בתקופה הרומית-ביזנטית. א"ע.
שורק, יחיעם — הכלכלה של ארץ ישראל מסיום מרד בר כוכבא (135) ועד תחילת תקופת האנרכיה במאה השלישית (235). ת"א.

ד. התקופה הערבית-ממלוכית

עבודות מ"א — בדפוס

רזי, צבי — נסיכות הגליל במאה הי"ב. א"ע, תש"ל.

רם, חנה — הקראים במצרים ובארץ ישראל, בעבר ובהווה. א"ע, תשכ"ז.

עבודות דוקטור — בהכנה

בן דב, מאיר — ארכיטקטורה צבאית צלבנית וחיי יום יום במבצרים במאה ה-12 לספירה במסגרת אמנות הביצורים האירופאית והמזרח תיכונית בנות התקופה. א"ע.

ה. התקופה העות'מאנית

(כולל ראשית התנועה הציונית והעלייה הראשונה והשנייה)

עבודות מ"א — בדפוס

לבסקי, אברהם — תקנות ארץ ישראל מהמאה ה-16 עד תחילת המאה ה-20. ב"א, תשל"ה.

מרגלית, חנה — הנוף התרבותי של ארץ ישראל בראשית המאה הי"ט. א"ע, תשט"ו.

פלמון, אברהם — הפעולה המדינית של התנועה הציונית מימות הרצל ועד לפרישתו של וולפסון מהנשיאות. ירושלים, תשי"ג.

ז. מדינת ישראל

עבודות מ"א — בדפוס

- הראל, מנשה — הכפר ינוח; עם נספחים. א"ע, תשי"ז.
הופיעה כחוברת: ינוח; כפר דרוזי בגליל. ירושלים, לשכת היועץ לענינים ערביים, תשט"ו.
- הרשקוביץ, שרה — המערך המרחבי של האוכלוסיה הדתית בירושלים. 1959—1971. א"ע, תשל"ב.
- חסון, שלמה — מעבר מגורים במושבות שהפכו לערים; ראשון לציון וכפר סבא. א"ע, תשל"ג.
- כהן, יהושע — תחומי השפעה עירוניים במישור החוף הדרומי. א"ע, תש"ך.
- פארן, עוזי — גיאוגרפיה ישובית של קבוצי עמק החולה. א"ע, תשכ"ד.
- קפניס, ברוך — מערכת קשרי הגומלין בין עיר חדשה ואזורה כבסיס להתפתחות עירונית; בהדגמה קרית שמונה. א"ע.
- שמיר, גרשון — קרית ענבים; גיאוגרפיה ישובית של משק הררי. א"ע, תשל"א.

עבודות דוקטור — בדפוס

- ברגל, יורם — שימוש קרקע חקלאים במושבות קטנות (במבט גיאוגרפי אזורי). א"ע, תשל"ה.
- גיימסר, אריה — האידיאולוגיה הציונית של העולה הצעיר ושינוייה בתהליך הסתגלותו בארץ. א"ע.

עבודות מ"א — בהכנה

- גולדברג, ראובן — המערך המרחבי של ההגירה הפנים עירונית בירושלים. א"ע.
רובנס, אריה — תהליכי עיור בנס ציונה. א"ע.
- שגב, יצחק — תמורות חברתיות וכלכליות בקבוע שבט הראשידיה במדבר יהודה. ת"א.
- תירוש, חנוך — תהליכים ותמורות ישוביים בזכרון יעקב מהקמתה ועד ימינו. ת"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

- גינת, יוסף — קהילה ערבית כפרית בישראל. דפוס נשואין ומעמד האשה. א"ת.

עבודות מחקר בדפוס ובהכנה

- גרייצר, איריס — הגיאוגרפיה החברתית של ערי ישראל והשלכותיה על המבנה החברתי של בתי הספר. א"ע.
- הרשקוביץ, שרה — המערך המרחבי של האוכלוסיה באזור המטרופוליטני של ת"א. 1961—1972. א"ע.
- חסון שלמה — תמורות באוכלוסיה של שכונני עולים בערים ותיקות בארץ. א"ע.
- ישראלי, עמיהוד — התמורות במערך הישובי ובשמושי הקרקע של ישובי המעוטים בבקעת בית הכרם בין השנים 1948—1972. א"ע.
- מנור, ראידור — הקונצפציה של גבולות במדיניות החוץ הישראלית בשנים 1948—1973. א"ע.
- פלד, ציונה — יציבות ושינויים במבנה העמדות של הציבור הישראלי מאז מלחמת ששת הימים ועד דצמבר 1970. א"ע.
- קיפניס, ברוך — תמורות חברתיות וכלכליות במושבות השומרון הקטנות; זכרון יעקב, בנימינה, גבעת עדה, בת שלמה. א"ח.
- שנער, אמנון — הקשרים בין תחנות המהגר לבין בחירת ייעד ההגירה, בהגירה הפנימית בישראל. א"ע.

ח. שונות

- ברקוביץ, שמואל — שאלת המקומות הקדושים בארץ ישראל כנושא במשפט וביחסים בינלאומיים. א"ע, תשל"ב. עבודת מ"א.
- ברקוביץ, שמואל — המעמד המשפטי של המקומות בארץ ישראל. א"ע. עבודת דוקטור — בהכנה.

ב. ביבליוגראפיה של תולדות ארץ-ישראל ויישובה תשל"ה—תשל"ו*

ספרים

- אביצור, שמואל (מביא לדפוס) — חרושת המעשה; קובץ לתולדות התעשייה בארץ. תל-אביב, מילוא; ירושלים. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. 213 עמ'.
- אביצור, שמואל — אדם ועמלו; אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל. ירושלים, כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. תשל"ו. 254 עמ'.
- אביגד, נחמן — תגליות ארכאולוגיות ברובע היהודי בירושלים; תקופת בית שני. ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ו. טקסט עברי 23 עמ'. טקסט אנגלי 26 עמ'.
- אדמתי, מוניה — במעלה נעורים; הנוער העובד 1924—1931. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 208 עמ'.
- אהרוני, יוחנן (בהשתתפות יוסף נוה) — כתובות ערד. ירושלים, מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. 221 עמ'.
- אהרונסון, רן — המגילות הגנוזות תל-אביב, מסדה, תשל"ה. 137 עמ'. מסדרת 'מסד'. עדכון ערכים מהאנציקלופדיה העברית.
- אוליפנט, לורנס — חיפה; כתבות מארץ ישראל 1882—1885. תרגום: יאיר בורלא. ההדיר: רחבעם זאבי. ירושלים, יד יצחק בן-צבי וכנען, תשל"ו. 268 עמ'.
- איש שלום, מיכאל — בצילן של מלכויות; תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מהתקופה שלאחר מרד בר כוכבא ועד הכבוש העותמאני. תל-אביב, קרני, תשל"ו. 368 עמ'.
- אילן, צבי — עמק עיון על גבול הצפון. חניתה, החוג האיזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ו.
- אלישר, אליהו — לחיות עם פלשתינאים. ירושלים, ועד העדה הספרדית, תשל"ה. 309 עמ'.
- אלבום מצוייר למסע עם ילדים בארץ הקודש. פריז 1849. ירושלים, כרטא, תשל"ה (דפוס צילום).

* ביבליוגראפיה חלקית של ספרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה עד סוף תקופת המנדאט, שהתפרסמו בדפוס בישראל בשנים תשל"ה—תשל"ו.

ביבליוגרפיה של תולדות ארץ-ישראל ויישובה

אלעזר, יעקב — הרובע היהודי בירושלים העתיקה; שיא התפתחותו, סיבת נפילתו, מחדלי השיקום. ירושלים, הוצאת המחבר, תשל"ה. עמ' 256.

אפרת, אלישע; ידעיה, משה (עורכים) — תכנון אזורי בגליל המערבי; קובץ מאמרים. חניתה, החוג האזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 84 עמ'.

אפרתי, נתן — משפחת אלישר בתוככי ירושלים: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים במאות התשע עשרה והעשרים. ירושלים, ראובן מס, תשל"ה. 319 עמ'.

ארנון, סופר; משה, ידעיה (עורכים) — מישור החוף הצפוני; מחקרים גאוגרפיים. חניתה, החוג האיזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 90 עמ' (קובץ מאמרים).

אשבל, דב — זכרונות מארץ ישראל בימי התורכים, הבריטים ומדינת ישראל. ירושלים, דעה, תשל"ה. עמ' 416 (בהכפלה).

בהט, דן (עורך) — מבנים ממלוכיים בירושלים. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ה. 61 עמ'. תוכנית, כתובות ותיאור היסטורי של 30 מבנים מהתקופה הממלוכית בירושלים.

ביכלר, אברהם — הסנהדרין; הסנהדרין בירושלים ובית הדין הגדול שבלשכה הגוית. תרגם: נפתלי גינתון. הערות: צבי בר מאיר. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ה. 211 עמ'.

בילצקי, אליהו — סולל בונה; 1924—1974. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 599 עמ'.

בסין, גיורא — הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת העליה הראשונה. תרמ"ב—תרס"ד. ביבליוגרפיה מוערת של הספרים בעברית ומבחר מאמרים מתוך העתונות העברית. תל-אביב, הוצאת המחבר, תשל"ה. 92 עמ'.

בר זוהר, מיכאל — בן-גוריון. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. כרך א'. 632 עמ'. גולדשטיין, יעקב — מפלגת פועלי ארץ ישראל — גורמים להקמתה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ו. 191 עמ'.

גדון, שמואל (עורך) — יצחק בן-צבי; מתולדות חייו, מדבריו, ביבליוגרפיה. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ה, 55 עמ'.

גליס, יעקב (עורך) — הר הבית וגבולותיו. ירושלים; עירית ירושלים — האגף לתרבות תורנית, תשל"ה. הרצאות שהושמעו בימי עיון, ניסן תשל"ה.

גליס, יעקב — אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל. ירושלים, המכון לחקר ירושלים ומוסד הרב קוק, תשל"ה. כרך א' (אבא—טובה). תל עמ'.

גני, פנחס — ארועים בתולדות חרות הצה"ר. תרפ"ה—תשל"ה. (1925—1975). תל-אביב, ברית חרות הצה"ר, ההנהלה העולמית, תשל"ה. 51 עמ'.

דיגור, בן ציון — במאבק הדורות של עם ישראל על ארצו. מחורבן ביתר עד

- תקומת ישראל. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 367 עמ'. אסופת מאמרי המחבר שנתפרסמו באכסניות שונות.
- דר, שמעון — יהודי התרמון. תל-אביב, החברה להגנת הטבע, תשל"ה. על הישוב היהודי בחצביה ודיר אל קמר.
- הירשברג, חיים זאב; קניאל, יהושע (עורכים) — ותיקין; מחקרים בתולדות הישוב. רמת-גן, אוניברסיטת בר אילן, מכון ריבלין לחקר תולדות הישוב, תשל"ה. 273 עמ' + 43 עמ' באנגלית.
- הלוי, שושנה — ספרי ירושלים הראשונים; הספרים החוברות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (ת"ר—ת"ר"ן/1841—1890). ירושלים, מכון בן-צבי, תשל"ו. 328 עמ'.
- הרי, מרים — בת ירושלים הקטנה. רומן של ילדה. תל-אביב, א' לבינסון, תשל"ה. 191 עמ'. רומן אוטוביוגרפי מאת בתו של שפירא זיפן העתיקות, על ירושלים בשנות ה-70 של המאה הי"ט.
- וילנאי, זאב — אריאל; אנציקלופדיה לידיעת הארץ. תל-אביב, עם עובד, תשל"ו. כרך ג, אותיות ה—י. 942 טורים.
- וילנאי, זאב — ירושלים; העיר החדשה וסביבתה, חלק ד'. ירושלים, אחיעבר, תשל"ו. 467 עמ'.
- וויס, שרגא — חכמי הספרדים בארץ ישראל בדורות האחרונים; פרקי זוהר בתולדות הישוב. תל-אביב, דפוס חידקל, תשל"ה. מהדורה שנייה, ראובן מס, תשל"ו. 286 עמ'.
- זוננפלד, שלמה זלמן — האיש על החומה; מסכת חייו ופעליו... של יוסף חיים זוננפלד הרב הראשי של היהדות החרדית בארץ ישראל. ירושלים, הוצאת העורך, תשל"ה. חלק ג'. 442 עמ'. על התקופה מערב מלחמת העולם הראשונה ועד 1932.
- זייד, אלכסנדר — לפנות בקר. פרקי יומן. תל-אביב, עם עובד. ערך: אליעזר שמאלי. תשל"ו. 168 עמ'. זכרונותיו ויומניו מראשית המאה ועד 1938.
- זרטל, עדית — ימים ומעשים: ספור חייו של משה סורוקה. תל-אביב, מחברות לספרות, תשל"ה. 223 עמ'. לתולדות קופת חולים הכללית.
- חבני, ישראל — תנועת ההשכלה בארץ ישראל במאה הי"ט. ירושלים, הוצאת המחבר, תשל"ה. דפוס צילום של עבודת הדוקטורט, תש"ט. 148 עמ'.
- טוויזן, מרק — מסע תענוגות לארץ הקודש. תל-אביב, א' לבינסון, תשל"ה. 207 עמ'. מהדורה שנייה ומורחבת ובה גוסף מאמר בנוגע ליהודים. מסע בארץ-ישראל בשנת 1867.
- טובי, יוסף — יהדות תימן; ביבליוגרפיה. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשל"ה. 120 עמ'. יהודי תימן בארץ ישראל. עמ' 51—71.

ביבליוגראפיה של תולדות ארץ-ישראל ויישובה

טריסטרום, הנרי בייקר — מסע בארץ ישראל; לחקר חיי הארץ וטבעה. יומן 1863—1864. תרגם וההדיר: חיים בן עמרם. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 490 עמ'.
ידין, יגאל — תצור; ראש כל הממלכות האלה. תל-אביב, מעריב, תשל"ה. 279 עמ'.

יוגב, גדליה; קולת, שפרה; פריזל, אביתר (עורכים) — כתבי חיים ויצמן; סדרה ראשונה, אגרות. כרך שישי, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 512 עמ'.
ינאית, בן-צבי רחל — עם הילדים בחזית; חות הלימוד בירושלים 1928—1948. תל-אביב, מסדה, תשל"ה. 151 עמ'.

ינאית, רחל; אברהמי, יצחק; עציון, ירת (עורכים) — ההגנה בירושלים; עדויות וזכרונות. מפי חברים. ירושלים, קרית ספר, תשל"ה. ספר שני, תש"ז—תש"ח. 312 עמ'.

יערי, אברהם — זכרונות ארץ ישראל. רמת-גן, מסדה, תשל"ה. 2 כרכים. 1332 עמ'.
דפוס צילום של מהדורת תש"ז. זכרונות ארץ ישראל מראשית המאה הי"ז עד ימי חומה ומגדל.

יערי, אברהם — מסעות ארץ ישראל. רמת-גן, מסדה, תשל"ו. 816 עמ'. דפוס צילום של הוצאת גוית, תל-אביב, תש"ו.

ישעיהו, ישראל; טובי, יוסף (עורכים) — יהדות תימן; פרקי מחקר ועיון. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. תלא עמודים.

כהן, אמנון — יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. 99 עמ'.

לבוך, זליג — קורות גג. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 186 עמ'. זכרונות מנהלן לשעבר של חברות השיכון ההסתדרותיות.

ליפץ, אליהו — פרקי אילת. אילת השחר והוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ה. 203 עמ'. פרקי אילת השחר ובעיות בטחון משנות השלושים ואילך.

מזר, בנימין — ערים וגלילות בארץ ישראל; מחקרים טופוגרפיים. ירושלים, מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ו, 314 עמ'. אסופת מאמרי המחבר שנדפסו באכסגיות שונות.

מילשטיין, אורי — בדם ואש יהודה; צמיחתה של העצמה הישראלית מראשית הצינונות ועד אחרי מלחמת יום הכיפורים. תל-אביב, לוי אפשטיין ומידן, תשל"ה. 287 עמ'. מהדורה מעודכנת של מהדורת תשל"ג.

מזר, בנימין (עורך) — ספר גלסון גליק; מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה. ארץ ישראל, כרך י"ב. ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. חלק עברי — 211 עמ'; חלק לועזי — 125 עמ'.

מנחם מנדל מקמניץ — קורות העיתים לישראל בארץ ישראל. מבוא: ישראל

- ברטל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי. תשל"ה. 86 עמ'. דפוס צילום של המהדורה העברית הראשונה, וילנא 1839 והמהדורה הראשונה ביידיש, וארשה 1841.
- נבו, יוסף — עבדאללה וערביי ארץ ישראל. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, מכון שילוח, תשל"ה. 142 עמ'.
- עדקי, משה — באש נצורה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 184 עמ'. ספורו של איש שרות הידיעות של ההגנה (ש"י) ופעילותו מעבר לקווים בסוריה ולבנון בשנות הארבעים.
- עמרמי, יעקב — ביבליוגרפיה שמושית; ניל"י, ברית הבריונים, אצל, לח"י. תל-אביב, המדרשה הלאומית ע"ש בן אליעזר, תשל"ה. 246 עמ'.
- ענר, זאב — על הגורן בליל לבנה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 116 עמ'. מבחר מתוך הספורים ששודרו בתכניתו "זכרונות ארץ ישראל".
- פראוור, יהושע — הצלבנים; דיוקנה של חברה קולוניאלית. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו. 661 עמ'.
- פלאה, סלמאן — תולדות הדרוזים בישראל, ירושלים, משרד ראש הממשלה, לשכת היועץ לענינים ערביים ודרוזים, תשל"ה. 155 עמ'.
- פרוינדליך, יהושע; יוגב, גדליה (עורכים) — הפרוטוקולים של הוועד הפועל הצינוני 1919—1929; כרך ראשון, פברואר 1919—1929. תרגם מנחם דורמן. תל-אביב, המכון לחקר הציונות, הוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ה. 342 עמ'.
- פרידמן, מנחם; בן ציון, יהושע; טובי, יוסף (עורכים) — פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. כרך ב', 344 עמ'. 14 מאמרים לתולדות היישוב היהודי בירושלים מהמאה הט"ז עד ראשית המאה העשרים.
- קאסוטו, דוד (עורך) — הכותל המערבי; קובץ מאמרים בשאלות עיצוב רחבת הכותל. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, תשל"ו. 116 עמ'.
- קלויזנר, ישראל — תולדות הציונות: ביבליוגרפיה. ירושלים, מרכז זלמן שז"ר, תשל"ו. 448 עמ'. מהתעוררות הרעיון הצינוני ועד ימינו.
- קלויזנר, ישראל (עורך) — כתבי דוד ילין; אגרות — חלק ראשון: תרל"ח—תרע"ד. ירושלים, ראובן מס, תשל"ו.
- קולת, ישראל — אבות ומיסדים. תל-אביב, הקבוץ המאוחד, תשל"ו. 165 עמ'. מסות היסטוריות על אישים מרכזיים בתולדות היישוב החדש.
- קארפי, דניאל — הציונות; מאסף לתולדות התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ-ישראל, כרך ד', תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות על-ידי הוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ו. 456 עמ'.
- קושניר, שמעון — אנשי בזלת; השטרמנים. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 199

- עמ'. תולדות משפחת שטורמן מעין הרוד.
- קיסרי, אורי — זכרונות ליום מחר; עתים, עתונים, אנשים. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 203 עמ'. זכרונותיו של עתונאי וסופר משנות העשרים ואילך. רוב זכרונותיו מארץ ישראל.
- קיסל, גצל — פותחי התקוה; מירושלים לפתח-תקוה; בכורי הנסיונות תקצ"ט—תרי"ד. 1839—1845. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו, 174 עמ'.
- רביב, חיים — כתובות מתקופת המלוכה. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשל"ה. 97 עמ'.
- רפאל, יצחק — כתבי הרב יהודה אלקלעי; ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ה. 319 עמ'.
- רפטור, ברל — ללא הרף; מעשים ומאבקים. רשם אהרון מאירוביץ. תל-אביב, הקבוץ המאוחד, תשל"ג—תשל"ו. 3 כרכים.
- שוקרי, עראף — מישור החוף של הגליל המערבי במאה ה-19. חניתה, החוג האיזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 55 עמ'.
- שילר, אלי — כפת הסלע ואבן השתיה. ירושלים, אריאל, תשל"ו. 78 עמ'.
- שכטר, יעקב — ירושלים לדורותיה; שני פרקי ביבליוגרפיה. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. 194 עמ'. נושאי הביבליוגרפיה: 1. בית מקדשנו. 2. אספקת המים לירושלים.
- שפירא, יוסף — חיים ארלוזורוב, תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 296 עמ'.
- שפירא, יונתן — אחדות העבודה ההסטורית; עצמתו של ארגון פוליטי. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 252 עמ'.
- תלמי, אפרים — מה ומי בהגנה ובמאבק. תל-אביב, דבר, תשל"ה. 399 עמ'.
- Judith Montefiore* — *Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine, 1827*. London 1836; Jerusalem, Yad Yizhak Ben Zvi, 1976.
- דפוס צילום מעמ' 128—234 של הספר הנדיר. מבוא מאת ישראל ברטל. רשמי ביקור של הווג מונטיפיורי בביקורם הראשון בארץ, בשנת 1827.
- Maoz, Moshe* (ed.) — *Studies on Palestine during the Ottoman Period*. Jerusalem, Magnes Press, Yizhak Ben Zvi, Hebrew University, Institute of Asian and African Studies, 1976. 582 pp.
- Smith, Adam George* — *The Topography, Economics and Historical Geography of Jerusalem*. Vol. I. Jerusalem, Ariel, 1975. 498 pp. Reprinted from the first edition, 1907.
- Wilson, Charles* — *The Land of the Galille and the North*. Introduction

- by Zev Vilnay. Jerusalem, Ariel, 1957. 156 pp. Reprinted from Picturesque Palestine. New York 1881.
- Wilson Charles* — Jerusalem the Holy City. Jerusalem, Ariel, 1975. Reprinted from Picturesque Palestine. New York 1881.
- Yadin Yigael* (ed.) — Jerusalem Reveald; Archaeology in the Holy City. 1968-1974. Jerusalem, The Israel Exploration Society, 1975, 133 pp.